

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

І. Козубовська, О. Попадич, Т. Атрощенко

**ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ПОЛКУЛЬТУРНОМУ
СЕРЕДОВИЩІ**

(методичні рекомендації)

Ужгород - 2022

УДК 378.147

Рецензенти :

доктор педагогічних наук, професор Повідайчик О.С.,

доктор педагогічних наук, професор Товканець Г.В.

кандидат педагогічних наук, доцент Баротош О.П.

Відповідальна за випуск :

кандидат педагогічних наук, доцент Ваколя З.М.

Затверджено на засіданні вченої ради факультету суспільних наук

(протокол № 5 від 18.01.2022 р.)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ СУЧАСНОГО ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА	6
РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	16
ВИСНОВКИ.....	28
ЛІТЕРАТУРА.....	29

ВСТУП

Україна належить до багатонаціональних держав, де проживає понад 100 національностей, і питання міжетнічної взаємодії завжди були в центрі уваги. У зв'язку з поліетнічною природою держави Україна серед найважливіших пріоритетів своєї національної політики визначає необхідність збереження в усій повноті духовного життя етнічних спільнот, толерантного ставлення до представників будь-якої національності.

Ці засадничі ідеї відображені в низці визнаних в Україні міжнародних документів (Конвенція про права людини, Декларація принципів толерантності, Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних або мовних меншин та ін.), а також державних законодавчих актів, зокрема: Конституції України, Законі України «Про національні меншини в Україні» та ін., документах системи освіти України: Законах України «Про освіту», Національній доктрині розвитку освіти, концепціях національного виховання, громадянського виховання та ін.

На початку ХХІ століття проблема толерантності набуває особливої актуальності у зв'язку з процесом глобалізації, що зіштовхує релігійні, національні і етнічні ідентичності різних культур і народів. Формування громадянського суспільства неможливе без відповідного усвідомлення фундаментальних цінностей демократії. Однією з основних таких цінностей є цінність толерантності. Проблема толерантності сьогодні – одна з центральних проблем як глобального, так і національного порядку. В умовах інтенсивного інтеграційного світового процесу взаємопроникнення різних культур толерантність набуває ознак загальнодержавного принципу, яким необхідно керуватися, щоб успішно розвивати конструктивні взаємини між державними, політичними і військовими блоками, організаціями на правових, цивілізованих принципах. Призначення толерантності як правового і державного принципу полягає в юридичній повазі прав людини, їх визначенні як основних прав (особисті права, свободи, політичні, соціальні, культурні) або як фундамент, що визначає державні цілі (свобода, демократія і т.д.).

Питання міжетнічної взаємодії і толерантності аналізуються в працях зарубіжних і вітчизняних учених (філософів, психологів, соціологів, педагогів). Зокрема, теоретико-методичні питання формування міжетнічної толерантності вивчали закордонні вчені (М. Беннет (M. Bennett), А. Гольдман (A. Goldman), М. Кренстон (M. Cranston), А. Томас (A. Thomas), М. Шонхут (M. Schonhuth) та ін.). Українськими вченими досліджено: сутність толерантності (О. Безкорвайна, О. Зарівна, В. Кремень, С. Мартиненко, М. Тилічко та ін.); природу та зміст міжетнічної толерантності (Б. Андрієвський, В. Євтух, З. Замалетдінова, М. Поташнік, Є. Заредінова, Т. Фокіна та ін.); структуру міжетнічної толерантності (Г. Дмитрієв, М. Мінакова, І. Пчелінцева, С. Скворцова, І. Тишик та ін.); діагностичний інструментарій для її визначення (І. Богданова, Л. Дзюбко, С. Калаур, В. Мухіна, Г. Солдатова та ін.);

характеристику поліетнічного освітнього середовища (О. Дубасенюк, В. Малиновський, Г. Рогальова, Н. Сейко, Н. Якса, та ін.).

Проте, на нашу думку, увага українських науковців до проблеми міжетнічної толерантності загалом і фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи у контексті формування міжетнічної толерантності зокрема, нині є недостатньою.

У пропонованих методичних рекомендаціях розглядаються питання підготовки майбутніх учителів до роботи в початковій школі полікультурного регіону, яким, зокрема, є Закарпатська область. Підготовка вчителя до роботи в полікультурному регіоні, в першу чергу, передбачає формування у нього міжетнічної толерантності.

РОЗДІЛ I. МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ СУЧАСНОГО ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА

Україна належить до багатонаціональних держав, тому з перших днів незалежності країни питанням міжетнічних відносин, міжетнічної толерантності надавалася велика увага, про що переконливо свідчить низка державних документів.

Становлення етнонаціональної політики України бере початок з 90-х років ХХ ст. Саме в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року відзначено принципи побудови держави за моделлю становлення поліетнічної української нації. Декларація проголошувала рівність усіх громадян незалежно від походження, соціального стану, расової та національної належності. Документ містив норму про визнання колективних, групових прав національних меншин та специфічних прав національностей, етнічних груп.

Одним із важливих документів є Декларація прав національностей України, прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. У ній викладались основоположні засади та гарантії рівних прав усіх народів, національних груп та громадян, які проживають на території України. Пріоритетне місце відводилось таким питанням, як право представникам національних груп обиратися до органів державної влади всіх рівнів, займати будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях; право усім національностям зберігати традиційне розселення, створювати національно-адміністративні одиниці; право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації (у місцях компактного проживання національних меншин їх мова може функціонувати на рівні з державною мовою); право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, створювати власні культурні центри, товариства, земляцтва, вільно контактувати зі своєю історичною батьківщиною.

Окремої уваги заслуговувало положення про те, що в Українській державі дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом. Декларація стала важливим рубежем у зміні державної політики, започаткувавши курс на згуртування громадян більшості та меншості за етнічною ознакою, на відміну від курсу на ізоляцію національних меншин, характерного для тоталітарного режиму. Вона засвідчила, що гармонізація міжнаціональних відносин матиме домінуюче значення для майбутнього України, її стабільності та громадянської злагоди.

У 1992 році з'явилася Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних або мовних меншин, Декларація принципів толерантності (1995 р.), а також державні законодавчі акти, зокрема: Конституція України (1996 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) та ін., документи системи освіти України: Закон України

«Про освіту» (2012 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.), концепція національного виховання (1995 р.), гуманітарної освіти України (1997 р.), громадянського виховання (2000 р.) та ін. У цих документах відзначається, що в багатокультурному просторі України всі національності мають рівне право на отримання освіти, а сама освіта має бути зорієнтована на підготовку особистості, здатної до продуктивної міжкультурної взаємодії на засадах толерантності, усвідомленні загального й особливого в різних культурах, духовних цінностях.

Чинне законодавство України вдосконалюється відповідно до реалій сьогодення під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Нині розроблено низку проектів Законів України, які регулюють сферу міжетнічних взаємин («Про концепцію державної етнонаціональної політики», «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини України», «Про зміни до Закону України «Про мови», Закон «Про освіту») та ін..

У Національній доктрині розвитку освіти наголошується на таких пріоритетних завданнях сучасної освіти: збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які живуть в Україні; формування культури міжетнічних і міжособистісних стосунків; виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу.

Як один із провідних принципів виховання громадянина в «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» зазначається принцип полікультурності. Його реалізація означає, що в процесі громадянського виховання мають створюватись умови для формування особистості, вихованої в національній культурі і водночас відкритої іншим культурам, ідеям і цінностям. Тільки така особистість здатна зберегти національну ідентичність, оскільки глибоко усвідомлює національну культуру як невід'ємну складову світової культури .

Запровадження полікультурної освіти як наскрізного принципу, який має бути покладено в основу всієї виховної діяльності від дошкільних навчальних закладів до університетів, а також позашкільних освітніх установ. Він передбачає створення рівних можливостей для кожної особистості на освіту й культурний розвиток (незалежно від її культурної, релігійної та соціальної приналежності); сприяє формуванню відкритого демократичного суспільства; запобігає дискримінації за расовими і національними ознаками, усуваючи почуття зверхності однієї раси чи нації над іншою; підтримує повагу до людини, розвиваючи усвідомлення цінності кожної окремої особистості, здатність до співчуття; пропагує соціальну рівність.

На думку В. Євтуха, в етнополітичному ренесансі в Україні виявляються дві чіткі тенденції. Перша із них – це прагнення побудови національної держави, яке найбільш концентровано уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних спільнот. Друга

тенденція – відродження етнічної самобутності інших компонентів етнонаціональної структури, що супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин.

У незалежній Українській державі, як справедливо стверджує М. Вегеш, активно вдосконалюється відповідно до норм міжнародного законодавства нормативно-правова база етнополітики, розбудовується мережа національно-культурних організацій, які впроваджують у практику політику полікультурного та поліетнічного українського суспільства. Полікультурність спрямована на етнокультурний ренесанс українства та національних спільнот задля творення потужної української нації..

Таким чином, через систему законодавчих актів, що регулюють діяльність у сфері міжетнічних відносин, Українська держава: визнає поліетнічний характер українського суспільства й підтверджує право всіх його членів на збереження та популяризацію їхньої культурної спадщини; забезпечує всім громадянам рівність перед законом, поважаючи їхнє етнічне походження; цінує внесок етнічних спільнот у розвиток українського суспільства; підтримує атмосферу взаєморозуміння і взаємодії між усіма етнічними компонентами українського суспільства; стимулює визнання і повагу усіх членів українського суспільства до культур, звичаїв і традицій представників усіх національностей, що проживають в Україні; гарантує повну і рівноправну участь осіб, які належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства й допомагає їм в усуненні будь-яких перешкод на цьому шляху.

Водночас усі громадяни України, незалежно від їхньої етнічної належності, мають певні обов'язки: дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет, територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність один одного. Тільки за цієї умови можливе становлення і зміцнення толерантного і згуртованого спільною любов'ю до своєї землі і своєї держави поліетнічного українського суспільства.

Особливої актуальності проблема міжетнічної толерантності набуває в поліетнічних регіонах, до яких, зокрема, належить Закарпатська область, яка межує з 4 державами (Угорщина, Словаччина, Румунія, Польща). Тут, упродовж багатьох років, разом з українцями проживають представники багатьох інших національностей. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р., кількість та склад населення Закарпатської області є доволі різноманітний в етнічному аспекті. Так, на території області проживають 80,5% українців, 12,1% угорців, 2,6% румун, 2,5% росіян, 1,1% циган, 0,5% словаків, 0,3% німців, 0,15% білорусів, 0,05% євреїв. Як доводять науковці, в поліетнічних регіонах активно відбуваються процеси національного самоусвідомлення та самоідентифікації представників націй, національних меншин та етнічних груп, проходить дифузія етноспільнот, взаємопроникнення та взаємозбагачення культур і цивілізаційна інтеграція.

На жаль, останнім часом відчувається напруження в міжетнічних відносинах, мають місце спроби окремих радикально налаштованих

українських патріотів та агентів Росії роздмухати національну ворожнечу на Закарпатті між українцями та угорцями, безпідставно звинувачуючи Угорщину в зазіханні на землі Закарпаття, порушення територіальної цілісності України. В останні роки в області мали місце терористичні акції щодо угорців, зокрема підпал офісу Товариства уорської культури в Ужгороді. Нещодавно в Ужгороді відбувся марш українських націоналістів, які пройшли з факелами, відповідною націоналістичною символікою вулицями міста і провели мітинг на центральній площі. В цілому в області спостерігаються окремі акти вандалізму, особливо щодо національної символіки. Досить складною є ситуація в Берегівському районі, де тривалий час компактно проживають угорці і надзвичайно актуальним є питання про співвідношення державної (української) мови і угорської, оскільки деякі громадяни взагалі не спілкуються державною мовою. Безперечно, всі громадяни України повинні володіти державною мовою, проте це не може бути підставою для проявів інтолерантності.

Отже, цілком очевидно, що сьогодні актуалізуються питання виховання міжетнічної толерантності в полікультурному соціумі.

Відзначимо, що термін «толерантність» походить від латинського «tolere» і дослівно перекладається як «переносити», «втримувати». «Філософський енциклопедичний словник» дає таке визначення толерантності: «Толерантність – від лат. tolerantia – терпимість – термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)».

У науковій літературі можна знайти різні тлумачення цього поняття: толерантність як байдужість; толерантність як поблажливість до недоліків інших, що поєднується з елементами презирства до них; толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог та ін.

Вітчизняні науковці (О.Гуренко, Н.Паніна, Е.Соколова) розглядають толерантність, насамперед, як повагу і визнання рівності, відмову від домінування і насильства, розуміння багатомірності і різноманіття людської культури, норм поведінки, відмову від зведення цього різноманіття до однаковості чи переваги якої-небудь однієї точки зору. У такій інтерпретації толерантність означає визнання прав іншого, сприйняття іншого як собі рівного, що претендує на розуміння і співчуття, готовність прийняти представників інших народів і культур такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди і поваги. Своє практичне вираження вона знаходить у витримці, самовладанні, здатності тривалий час терпіти несприятливі впливи.

Слід підкреслити, що, незважаючи на те, що толерантність часто ототожнюється з терпимістю, в її основі – не пасивне терпіння, а активна моральна позиція. Толерантність – це повага до представників інших спільнот, культур, етносів, їх способу життя, традицій, світогляду. Це розширення власного соціального досвіду шляхом збагачення новими культурними надбаннями.

У 1995 державами-членами ЮНЕСКО була прийнята Декларація принципів толерантності, що містить такі визначення цього поняття: повага, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур, форм

самовираження та самовиявлення людської індивідуальності; політична й правова потреба; активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини.

Зокрема, в Декларації принципів толерантності зазначено, що толерантність «означає повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості» (стаття 1, 1.1); «це те, що уможливорює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру» (стаття 1, 1.2); «поняття, що означає відмову від догматизму й абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини» (стаття 1, 1.3).

Отже, толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху.

Толерантність виконує значний спектр функцій, зокрема:

- миротворчу (забезпечує гармонійне співіснування осіб, які відрізняються один від одного за різними ознаками);
- регулювальну (надає вихід із конфліктних ситуацій, орієнтує стосунки на дотримання рівноправності, поваги та свободи);
- виховну (розвиває вміння лояльно оцінювати вчинки інших, є зразком організації життєдіяльності в соціумі);
- психологічну (забезпечує етнічну та соціальну само ідентифікацію, є основою для нормалізації психологічної атмосфери в групі, певному прошарку суспільства й суспільства в цілому);
- комунікативну (розвиває готовність до спілкування, співробітництва і взаєморозуміння, зокрема з представниками різних груп, іншого світогляду);
- функція збереження культури (забезпечує збереження та збагачення культурного досвіду груп, етносу, прошарку суспільства);
- феліцитологічну (дає змогу отримати щастя від спілкування з іншими водночас із усвідомленням власної індивідуальності, від визнання групою і суспільством у цілому).

Вважаємо, що означений спектр функцій є неповний, тому необхідно його доповнити такими функціями, як:

- аксіологічна (спрямована на формування в суспільній свідомості розуміння ціннісної значущості толерантності);
- мотиваційна (сприяє розширенню світогляду, спонукає виникненню потреби в самовихованні та забезпечує формування самосвідомості й розширення уявлень, дозволяє прийняти інші точки зору);
- адаптаційна (дозволяє виробити позитивне, емоційне, стійке ставлення до діяльності, тісно пов'язана з вольовими зусиллями, що передбачають саморегуляцію, самовладання, витримку в несприятливому навколишньому середовищі);

– оціночно-прогностична (дає можливість розширити контакти, діалоги, дозволяє конструктивно взаємодіяти);

– трансляційна (необхідна для виконання спільної діяльності, навчання, передання знань та способів діяльності);

– конгруентно-емпатійна (передбачає можливість розуміння та прийняття як себе, так і партнера по спілкуванню, що робить людину конгруентною та орієнтованою на самоповагу й повагу інших людей, поєднує внутрішню свободу та самодостатність);

– інтегруюча (спрямована на протидію зовнішнім та внутрішнім зіткненням, стимулює моральний розвиток і самовизначення особистості в спілкуванні та взаємодії, що дозволяє не принизити співрозмовника).

Існує типологія толерантності за соціальними сферами її буття:

1) гендерна толерантність — неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою;

2) вікова толерантність — неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних з її віком. Вікова толерантність цілком може поєднуватися із прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку;

3) освітня толерантність передбачає позитивне ставлення до людей з різним рівнем освіти, правда, це не стосується тих випадків, де рівень освіти суб'єктів є вирішальним чинником і повинен відповідати вимогам професії;

4) міжнаціональна толерантність — терпиме ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності»;

5) расова (етнічна) толерантність — відсутність упереджень до представників іншої раси, етносу;

6) релігійна толерантність — терпиме ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп;

7) географічна толерантність — неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл і інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки, або ж до жителів інших країн;

8) міжкласова толерантність — терпиме ставлення до представників різних прошарків населення — багатих до бідних, бідних до багатих;

9) фізична і фізіологічна толерантність — терпиме ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми вадами і т.д.;

10) політична толерантність — терпиме ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т.д.;

11) сексуально орієнтована толерантність — неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

12) маргінальна толерантність (толерантність стосовно маргіналів) — ставлення до бездомних, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених і т.д.

Вчені виокремлюють також види толерантності та інтолерантності за ієрархічним принципом сходження від першого до другого:

а) протекціоністська толерантність — полягає в тому, що суб'єкт толерантності (інститут, організація або індивід) не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об'єкта, але й робить усе можливе, щоб допомагати тим організаціям або групам людей, які, на його думку, зазнають інтолерантного ставлення з боку суспільства в цілому, або його окремих сегментів; надає квоти для одержання роботи або зарахування у вищий навчальний заклад представникам певних етнічних меншин; допомагає людям, які є об'єктами інтолерантних відносин через свої політичні погляди, фізичні недоліки або сексуальну орієнтацію і т.д.; якщо суб'єктом даного типу толерантності виступає індивід, то можна говорити про його високі моральні якості, вищі прояви емпатії, жалю і т.д.; якщо ж суб'єктом протекціоністської толерантності є держава або окремі її інститути, насамперед, ті, які розподіляють матеріальні блага, то тут можуть виникнути серйозні дискусії, пов'язані із суперечністю між принципами толерантності і соціальної справедливості;

б) ціннісна толерантність — це система цінностей і зразків поведінки, пов'язана з неухильним дотриманням принципів толерантності; система цінностей повинна включати неупереджене ставлення до представників інших соціально-демографічних груп і готовність прийняття висловлювань і поведінкових актів, відмінних від власних;

в) прихована інтолерантність — суб'єкт розуміє важливість принципів толерантності і небезпеку або моральну неадекватність декларації ідей інтолерантності або інтолерантних дій, але в силу внутрішніх симпатій і антипатій, власних настанов і поглядів ставиться упереджено до представників різних соціально-демографічних груп; його ставлення і висловлення носять явно непублічний характер і не можуть впливати на суспільні настрої і дії;

г) вербальна інтолерантність — суб'єкт вважає за можливе, а іноді навіть необхідне публічні висловлення стосовно представників тих або інших соціально-демографічних груп; він вважає неможливим для себе які-небудь публічні дії — насильство, заборони і т.д., але не вважає за необхідне приховувати свої погляди;

д) агресивна поведінкова інтолерантність — суб'єкт вважає виправданим підготовку і здійснення певних дій, спрямованих на заборону, обмеження діяльності або насильство стосовно об'єкта інтолерантності; ці дії пояснюються його розумінням соціальної справедливості, сильним ступенем відчуження від об'єкта, низьким рівнем правової культури; нерідко така поведінка пов'язана з певним рівнем соціалізації або навіть настановами на девіантну або кримінальну поведінку; у тому випадку, коли суб'єктом є інститут, це пов'язано з певною державною політикою тоталітарного суспільства.

Безперечно всі вищезгадані види толерантності проявляються у професійній діяльності педагогічних працівників. Проте в полікультурних регіонах особливого значення набуває міжкультурна (міжетнічна) толерантність.

Слід відзначити, що термін «міжкультурна толерантність» часто вживається у науковій літературі як синонім до таких термінів, як «міжетнічна

толерантність», «етнокультурна толерантність», «соціокультурна толерантність», «міжнаціональна толерантність» та ін. Всі ці терміни мають певну специфіку. Наприклад, соціокультурною толерантністю у вузькому смислі вважається прояв терпимого ставлення до представників певної соціальної категорії та носіїв певної субкультури. У широкому розумінні поняття соціокультурної толерантності певним чином порівнюють з терміном міжкультурної толерантності, оскільки він розглядається багатьма вченими як моральна якість особистості, що характеризує її терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної та культурної приналежності, терпиме ставлення до інших поглядів, звичаїв, звичок. В даному випадку термін «соціокультурний» практично ідентичний значенню понять «етнічний» та «етнокультурний», які є базовими у визначенні поняття міжкультурної (етнокультурної) толерантності.

Таким чином, поняття «міжетнічна», «міжкультурна толерантність» є наслідком конкретизації поняття «толерантність». Зберігаючи весь спектр семантико-модальних характеристик останнього, міжкультурна толерантність реалізує їх відносно суб'єктів, які відносяться до різних культурних традицій.

Незважаючи на певні відмінності у підходах до визначення феномена міжетнічної толерантності, загалом під міжетнічною толерантністю зазвичай розуміють комплекс якостей особистості, які дозволяють їй виявляти терпимість, повагу і доброзичливе ставлення до представників інших етнокультурних спільнот і феноменів інших культур. Даний комплекс виражається в розумінні значущості культурного «іншого», сприйнятті його як рівноправного суб'єкта взаємодії, у визнанні його права на несхожість і своєрідність.

У педагогічному ракурсі міжетнічна толерантність є моральною якістю особистості, що характеризує її терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної або культурної приналежності. Терпиме ставлення до інших поглядів, звичок необхідне у відношенні до представників різних культурних груп. Міжетнічна толерантність, з педагогічної точки зору, – це якість особистості, що включає взаєморозуміння й взаємоповагу до іншої нації, етносу, культури чи конфесії, що дозволяє представниками різних етносів здійснити акт морального самовизначення у відношенні до навколишнього середовища й до своєї етнічної ідентичності.

На основі узагальнення представлених вище наукових позицій, ми сформулювали власне визначення наукового терміну міжетнічна толерантність у психолого-педагогічній площині. Отже, міжетнічну толерантність розуміємо як систематизуючу якісну характеристику особистості, яка свідчить про внутрішню гармонію, розвинуту здатність до самоконтролю й самокорекції з представниками різних етносів та сприяє налагодженню психологічно комфортної ситуації для ефективної діяльності на засадах позитивного синергетичного ефекту (задоволення від взаємодії на рівні співпраці з представниками різних етнічних груп). У її основі лежить визнання в людині іншої національності рівноправного партнера. Проте варто наголосити, що вироблення взаємної терпимості не означає відмову від власних суджень, тому

міжетнічна толерантність передбачає налагодження ефективного діалогу культур між представниками різних етнічних груп. Іншими словами, міжетнічну толерантність розглядаємо не як позицію самообмеження й навмисного невтручання, згоди на взаємну терпимість, а як прийняття інших людей такими, якими вони є, та готовність продуктивно взаємодіяти з ними.

Міжетнічна толерантність проявляється, перш за все, через людські відносини під час виконання своїх безпосередніх професійних обов'язків. Відзначимо, що як тип соціально-етнічної поведінки й форми спілкування етносів міжетнічну толерантність можна представити в розгорнутому структурному вигляді, виділяючи основні ознаки:

- по-перше, охоплює наявність світоглядних і мотиваційних підстав у поліетнічному освітньому середовищі початкової школи;

- по-друге, забезпечує досягнення справжнього взаєморозуміння, яке полягає не тільки в розумінні іншого представника етнічної групи, але і його ставлення до вчителя як рівного партнера в спілкуванні; взаєморозуміння носить обопільний характер;

- по-третє, створює умови й можливості для ефективної взаємодії в освітньому середовищі всіх суб'єктів поліетнічного освітнього процесу;

- по-четверте, дозволяє здійснювати ефективний пошук можливостей для збігу інтересів взаємодіючих етнічних суб'єктів, які безпосередньо та опосередковано задіяні в освітньому процесі.

Зазначені ознаки виступають у якості параметрів для вимірювання міжнаціональної згоди. Сформованість міжетнічної толерантності дозволяє майбутньому вчителю початкової школи адекватно встановлювати позитивні міжетнічні відносини, які забезпечують можливість повноцінної соціалізації школярів в умовах сприятливого мікроклімату поліетнічного освітнього середовища початкової школи. Саме міжетнічна толерантність дозволяє оцінити рівень індивідуального й суспільного ставлення до етнокультурних відмінностей усіх учасників поліетнічного освітнього середовища. Толерантність у сфері міжетнічного спілкування передбачає визнання цінності «іншого», відмінного від «свого», право на плюралізм поглядів.

В умовах інтенсивного інтеграційного світового процесу взаємопроникнення різних культур толерантність набуває ознак загальноновизнаного державного принципу, яким необхідно керуватися, щоб успішно розвивати конструктивні взаємини між державними, політичними і військовими блоками, організаціями на правових, цивілізованих принципах. Призначення толерантності як правового і державного принципу полягає в юридичній повазі прав людини, їх визначенні як основних прав (особисті права, свободи, політичні, соціальні, культурні) або як фундамент, що визначає державні цілі (свобода, демократія і т.д.)

Проблема толерантності охоплює всі сфери суспільного життя нації: соціальну, релігійно-конфесійну, політичну, особистісну, міжетнічну. Питання міжетнічної толерантності актуалізуються у світі у зв'язку із зростанням кількості міжетнічних конфліктів, загрози мирному співіснуванню та необхідності встановлення конструктивної взаємодії представників різних

етнокультурних груп на міжнаціональному рівні та усередині національних спільнот

Рівень міжетнічної толерантності зазвичай оцінюється у двох вимірах: психологічному – готовність до зближення або, навпаки, до несприйняття людей іншої національності; політичному – як дія або здійснювана через закон і традицію суспільна норма. Обидва виміри є сутнісною складовою феномену толерантності, високий рівень якої становить цінність і соціальну норму громадянського суспільства, забезпечує суспільно-політичну стійкість та гармонію міжетнічних взаємовідносин.

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В розвитку освіти важливо спиратися як на загальноцивілізаційні орієнтири, так і враховувати історично задану етнічну багатовимірність. Саме в діалектиці «глобального» й «регіонального» в останнє десятиліття ХХ століття стала формуватися нова освітня політика. Тобто, основні пріоритети українського поліетнічного суспільства є визначальними також в освіті, а саме: підтримання атмосфери взаєморозуміння між представниками різних національностей; створення умов для вільного розвитку національно-культурного життя української нації, в цілому, та всіх етнічних спільнот, які проживають в Україні; спрямування педагогічних зусиль на виховання в юного покоління патріотизму, толерантного, шанобливого ставлення до культур різних етноспільнот».

Однак, як засвідчує практика, налагодження конструктивної професійної діяльності вчителя може бути ускладнено внаслідок відмінностей у традиціях, культурних звичаях, ритуалах, загальноприйнятих цінностях, релігійних поглядах, способі життя, якими володіють усі учасники освітнього процесу (учні, їх батьки, колеги, адміністрація). Для того, щоб налагодити відносини з людьми, різними за етнічним складом, необхідно приділити особливу увагу професійній підготовці майбутніх учительських кадрів до роботи в умовах поліетнічного освітнього середовища. У цьому контексті поділяємо позицію Л. Орбан-Лембрик про те, що особливе значення під час формування толерантних взаємин в умовах поліетнічного освітнього середовища навчальних закладів набуває толерантність, що розглядається як певний спосіб ставлення співрозмовників одне до одного в процесі спілкування, як репрезентація в комунікативному просторі їх психічних станів, якостей і дій під час обміну інформацією і налагодження взаємодії. Дослідниця підкреслює, що в багатонаціональному середовищі толерантність є основою створення ефективних умов для організації роботи, навчання й дозвілля як дорослих, так і школярів, прояву та врахування їх індивідуально-психологічних особливостей, і стосується взаємодії як на рівні «вчитель-учень» «викладач-студент», «керівник-підлеглий», так і на рівні «учень-учень», «студент-студент», «співробітник-співробітник».

Вважаємо, що освітня практика сучасного педагога початкових класів повинна охопити такий вектор розвитку, що буде максимально спрямований на єдність культури та спадкоємність ступенів культурного розвитку й плюралізму, а також буде підкреслювати множинність культур і самодостатній характер кожної культури. У поліетнічному освітньому середовищі повинні бути створені всі умови для функціонування і розвитку етнокультурної освіти, яка являє собою процес залучення учнів молодшого шкільного віку до традиційної спадщини українського народу, до якого він належить. Сучасний учитель початкової школи, що працюватиме в поліетнічному освітньому середовищі, має мати ґрунтовні знання основних характеристик та специфіки

взаємодіючих культур та етносів для компетентного використання цих чинників з метою ухвалення обґрунтованих педагогічних рішень. Знання етнічних особливостей учасників освітнього процесу дозволять педагогу оцінювати, прогнозувати й керувати їхньою поведінкою. У зв'язку з цим питання формування міжетнічної толерантності в майбутніх учителів початкової школи стає актуальною педагогічною проблемою теорії та практики.

Міжкультурна толерантність вимагає від педагогічного працівника саморозвитку і руху від базових соціокультурних знань до розвитку міжкультурної сензитивності у взаємодії з представниками інших етносів. Самоусвідомлення і ціннісна рефлексія є основою для професійного розвитку.

Педагогічні працівники повинні володіти професійними знаннями, розуміти історію, традиції, цінності людей, з якими вони працюють. Для цього слід використовувати будь-яку можливість розширити свої культурні знання і досвід шляхом поглиблення розуміння в таких галузях знань: вплив культури на поведінку людини; установки і цінності; особливості організації підтримки в різних соціокультурних групах; роль мови, мовних шаблонів, стилів і способів комунікації; вплив соціальної політики на систему надання послуг; ресурси, які можуть бути використані для роботи з певними категоріями осіб; можливі протиріччя між професійними цінностями і потребами клієнтів з різних соціокультурних груп; відношення до влади в суспільстві, соціальних інститутів або установ і вплив на представників різних етнокультурних груп.

На сьогоднішній день в Закарпатській області функціонує понад 120 загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв з мовами навчання національних меншин. Зокрема, в Берегівському, Ужгородському, Виноградівському і Мукачівському районах працюють навчальні заклади для угорськомовних дітей, в Рахівському і Тячівському районах – навчальні заклади задовольняють освітні потреби румунів, в Ужгороді та Ужгородському районі – словаків. Є також школи, де переважно навчаються діти ромської національності (Ужгород, Мукачево). Крім цього, поширеними є недільні школи (російські, вірменські, ромські, німецькі, єврейські та ін.) Їх налічується близько 20.

Педагогічні кадри для цих шкіл готує Ужгородський національний університет, Мукачівський державний університет, Закарпатський угорський інститут ім. Ракоці II.

Зауважимо, що УжНУ є унікальним вищим навчальним закладом України, оскільки тут навчаються представники багатьох національностей, крім цього – це єдиний заклад вищої освіти, який масштабно готує фахівців для шкіл з угорською, румунською і словацькою мовою навчання. В університеті працюють кафедри англійської, німецької, французької, угорської, румунської, словацької філології.

Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, яка забезпечує підготовку вчителів початкових класів та вихователів закладів дошкільної освіти, звертає значну увагу на формування міжетнічної толерантності майбутніх фахівців.

З метою виявлення рівня толерантності майбутніх педагогів нами була розроблена анкета «Міжетнічні відносини», яка включає 15 запитань:

1. Чи маєте ви достатні знання про традиції, культуру, виховний досвід народів, які проживають в Україні?
Так; Ні.
2. Чи знайомі ви з національним складом вашої області, культурними і релігійними особливостями національних меншин?
Так. Ні. Частково.
4. Чи однаково Ви ставитеся до представників всіх національностей?
Так. Ні.
5. У випадку відповіді «ні» вкажіть, будь ласка, до людей яких національностей ви ставитеся з упередженням? .....
6. Як ви ставитеся до переселенців з тимчасово окупованих територій?
А)Негативно. Вони самі винні в ситуації. Б) Їм слід допомагати. В) Не знаю.
7. Чи відомо вам, які національно-культурні товариства є в області?
Так. Ні. Частково.
8. Чи потрібні в багатонаціональних регіонах окремі школи для етнічних меншин?
Так. Ні. Не знаю.
9. Чи були Ви свідками конфліктів на національному ґрунті?
Так. Ні.
10. Як Ви розумієте міжетнічну толерантність?.....
.....
11. Чи знаєте ви мови національних меншин, які проживають у вашому регіоні? Які?
А) російську; Б) угорську; В) словацьку; Г) румунську; Д) інші.....
12. Чи вважаєте доцільним вивчення мов національних меншин Закарпаття?
Так. Ні.
13. Чи є серед ваших друзів представники іншої, ніж ви, національності?
Так. Ні.
14. Коли ви вперше отримали елементарні знання про міжетнічні відносини?
А) в дитинстві; Б) в молодшому шкільному віці; В) в юнацькому віці.
15. Хто надав вам інформацію про особливості міжетнічних відносин?
А) батьки і рідні; Б) вчителі; В) друзі; Г) ЗМІ

Інформація, отримана в процесі анкетування, доповнювалася і уточнювалася під час використання інших методів дослідження: проведення індивідуальних і групових бесід зі студентами з метою виявлення їх рівня етнічної толерантності; спостереження (безпосереднє і опосередковане) за поведінкою студентів під час навчання, участі їх в різних позааудиторних заходах, спілкування з представниками різних національностей; тестування (тести: «Чи вмієте ви спілкуватися», «Сумісність характерів», «Емоційні бар'єри у спілкуванні», «Ваш стиль спілкування», «Самооцінка особистості», «Наскільки ви терпимі», «Чи об'єктивні ви при оцінюванні інших», «Визначення рівня самоконтролю особистості», «Чи вмієте ви слухати інших людей», «Чи врівноважена ви людина» та ін.). Також використовувався метод аналізу результатів діяльності студентів (творчі роботи «Моє ставлення до людей інших національностей», «Людина серед людей» та ін.) Такий відомий метод, як створення різних експериментальних ситуацій дав можливість виявити реальне ставлення студентів до інших людей, культурних і духовних

цінностей, норм поведінки в суспільстві. Широко використовувався кейс-метод – обговорення конкретних випадків проявів поведінки (приклади з реального життя, періодики, телебачення). В процесі обговорення студенти висловлювали власне бачення проблеми, пропонували шляхи її вирішення.

Аналіз наукової літератури та результатів діагностики проведеного нами вивчення рівня міжкультурної толерантності студентів – майбутніх педагогів дозволяє виявити рівні сформованості толерантності на основі визначених нами критеріїв :

– когнітивний критерій, показниками якого є знання про толерантність, міжкультурну толерантність, її суть, зміст, міжетнічні конфлікти; про якості толерантної особистості; знання світових іноземних мов і мов етнічних меншин даного регіону; соціокультурні знання: про етнічні меншини, які проживають в конкретному регіоні, їх соціальні та культурні особливості, традиції, спосіб життя, релігію, правила етикету; знання основ міжкультурної комунікації (стилі спілкування, мова жестів); спільне та відмінне у рідній культурі та культурі етнічних меншин;

– мотиваційно-емоційний критерій, показниками якого є: етнічна самоідентифікація, ставлення до представників інших національностей, їх менталітету, способу життя, бажання і готовність до міжкультурної взаємодії, прагнення до встановлення міжкультурних контактів, культурного взаємозбагачення;

– поведінковий (діяльнісний), показниками якого є: вміння долати сформовані стереотипи, здійснювати міжкультурну взаємодію на толерантній основі, вміння стримувати себе, уникати конфліктних ситуацій, адаптуватися до певних норм поведінки, вміння виступати в ролі посередника між культурами, проявляти ініціативу у здійсненні міжкультурної взаємодії, міжкультурна комунікативна толерантність;

– особистісний критерій, показниками якого є наявність певних моральних властивостей особистості, необхідних для толерантної взаємодії (емпатія, гуманність, стриманість, доброзичливість, принциповість, скромність, сензитивність, врівноваженість, уважність, відповідальність, терплячість та ін.); осмислення людиною навколишнього світу, усвідомлення себе в цьому світі як носія конкретних культурних традицій, своєї діяльності і того, як її сприймають і оцінюють інші.

Відповідно до зазначених критеріїв і показників було визначено рівні сформованості міжкультурної толерантності у студентів: високий, середній, низький і критично низький.

Високий рівень. Студенти мають глибокі і різносторонні знання про толерантність, міжкультурну толерантність, її сутність, зміст, якості, характерні для толерантної особистості. Вони добре володіють однією (або кількома) поширеними європейськими мовами, однією (або кількома) мовами етнічних меншин конкретного полікультурного регіону, глибокими соціокультурними знаннями: про соціальні та культурні особливості, традиції, менталітет, спосіб життя етнічних меншин регіону; правила етикету рідної країни та країни, представники якої проживають в даному регіоні. Мають ґрунтовні знання з

основ міжкультурної комунікації (стилі спілкування, мова жестів, стиль ділової кореспонденції). Вони добре вміють розрізняти подібне та відмінне в рідній культурі та інших культур, мають чітко визначену етнічну ідентифікацію. Студенти проявляють великий інтерес до вивчення соціокультурної інформації; у них наявна потреба у спілкуванні з представниками іншої культури. У таких студентів сформоване стійке ціннісне ставлення до себе як самобутньої, неповторної особистості, інших людей, своєї країни, природи; їм притаманне позитивне емоційне сприйняття інших, їх думок, поглядів, способу життя. Такі студенти впевнені в собі, у них відсутні стереотипи, упередження і т. п., або вони здатні долати їх. Вони вміють слухати інших, здійснювати міжкультурну комунікацію на толерантній основі, застосовувати уміння міжкультурної комунікації, стримувати себе, відстоювати свою позицію, точку зору, не принижуючи інших, уникати та конструктивно вирішувати конфліктні ситуації. Студенти з високим рівнем сформованості міжкультурної толерантності здатні легко адаптуватися до певних норм поведінки, виступати в ролі посередника між культурами, вони володіють високим рівнем освіти та культури. У студентів чітко проявляються такі властивості, як емпатія, гуманізм, витримка, терплячість, принциповість, доброзичливість, відповідальність, врівноваженість, сензитивність та ін. у взаємодії з представниками інших культур. Вони добре відчують приналежність до рідної культури.

Середній рівень. Студенти володіють певними знаннями про толерантність, міжкультурну толерантність, її сутність, зміст, якості, характерні для толерантної особистості, але ці знання досить поверхневі і фрагментарні. Вони демонструють елементарні знання європейських мов і мов етнічних меншин конкретного полікультурного регіону, часткові знання з основ міжкультурної комунікації (стилі спілкування, мова жестів), але не мають сформованих умінь і навичок практичного міжкультурного спілкування; володіють соціокультурними знаннями про окремі аспекти соціальних та культурних особливостей, традицій, менталітету, способу життя етнічних меншин регіону; знайомі з основними правилами етикету рідної країни та країни, представники якої проживають в даному регіоні. Вміють розрізняти подібне та відмінне в культурі рідної країни та інших культур. Досить адекватно відчують приналежність до рідної культури. Студенти проявляють незначний інтерес до вивчення соціокультурної інформації; у них наявна потреба у ситуативному спілкуванні з представниками іншої культури. У таких студентів сформоване нестійке ціннісне ставлення до себе як самобутньої, неповторної особистості, інших людей, Батьківщини, природи; їм притаманне нейтральне емоційне сприйняття інших, їх думок, поглядів, способу життя. У таких студентів іноді проявляються певні стереотипи, упередження і т. п., але вони здатні долати їх. Вони не завжди готові слухати інших, здійснювати продуктивну міжкультурну комунікацію на толерантній основі, відстоювати свою позицію, точку зору, не принижуючи інших, уникати та конструктивно вирішувати конфліктні ситуації. Для студентів з середнім рівнем сформованості міжкультурної толерантності властива недостатня адаптивність до певних норм поведінки, не сформована готовність виступати в ролі посередника між культурами. У студентів

ситуативно і вибірково проявляються такі властивості, як емпатія, гуманізм, витримка, терплячість, принциповість, доброзичливість, відповідальність, врівноваженість, сензитивність та ін. у взаємодії з представниками інших культур. Часто мають місце прояви байдужості.

Низький рівень. Студенти мають тільки найбільш загальні елементарні знання про толерантність, міжкультурну толерантність, її сутність, зміст, якості, характерні для толерантної особистості. Вони дуже слабо володіють однією з європейських мов і мов етнічних меншин конкретного полікультурного регіону, не знайомі з основами міжкультурної комунікації (стилі спілкування, мова жестів), не мають сформованих умінь і навичок практичного міжкультурного спілкування; володіють соціокультурними знаннями про окремі аспекти соціальних та культурних особливостей, традицій, менталітету, способу життя етнічних меншин регіону, але не проявляють належної поваги до них; знайомі з основними правилами етикету рідної країни і частково країни, представники якої проживають в даному регіоні, але не вважають за потрібне неухильно їх дотримувати. Вміють розрізняти подібне та відмінне в культурі рідної країни та інших культур. Відчувають приналежність до конкретної культури. Студенти не проявляють інтерес до вивчення соціокультурної інформації; у них відсутня потреба у спілкуванні з представниками іншої культури. У таких студентів може бути сформоване стійке позитивне ставлення до себе як самотутньої, неповторної особистості, своєї Батьківщини, людства, природи і водночас - негативне ставлення до представників інших національностей взагалі або до якоїсь конкретної національності, їх поглядів, традицій, способу життя. У таких студентів чітко проявляються етнічні стереотипи, упередження і т. п., які вони не здатні (або не бажають) подолати. Вони не завжди готові слухати інших, не здатні здійснювати продуктивну міжкультурну комунікацію на толерантній основі, відстоювати свою позицію, точку зору, не принижуючи інших, уникати та конструктивно вирішувати конфліктні ситуації. Для студентів з низьким рівнем сформованості міжкультурної толерантності не властива адаптивність до певних норм поведінки, не сформована готовність виступати в ролі посередника між різними культурами і релігіями. У студентів дуже рідко проявляються такі властивості, як емпатія, гуманізм, витримка, терплячість, принциповість, доброзичливість, відповідальність, врівноваженість, сензитивність та ін. у взаємодії з представниками інших культур. Частіше мають місце прояви зневаги, ворожості, агресивності, ненависті, схильності до міжетнічних конфліктів.

Критично низький рівень, який межує з інтолерантністю, фактично, включає елементи інтолерантності майже по всіх критеріях і показниках: незнання особливостей культури і менталітету етнічних меншин, які проживають в країні і конкретному поліетнічному регіоні і відсутність бажання отримати такі знання, негативне (часто неприховане вороже, агресивне) ставлення до представників всіх (або окремих) інших національностей, зневага до їх культури, традицій, способу життя, релігії, мови, відсутність прагнення до міжкультурної взаємодії, бажання принизити, образити, завдати шкоди

представникам інших національностей. Це бажання часто проявляється в конкретних негативних діях. Водночас, слід зауважити, що для частини студентів характерним є володіння однією (іноді кількома європейськими мовами), наявність знань про культуру і менталітет інших національностей, але неадекватне їх сприйняття.

В процесі дослідження було виявлено, що всього 14% студентів демонструють високий рівень міжетнічної толерантності, більше половини студентів (58%) мають середній рівень міжетнічної толерантності, 23% - низький, 5% - критично низький. Особливо низький рівень толерантності майбутніх працівників освітньої галузі спостерігається стосовно їх ставлення до роботи з ромським населенням. Зауважимо, що в Закарпатті проживає найбільша кількість ромів України.

Отримані дані підтверджують актуальність формування міжкультурної компетентності і толерантності майбутніх педагогів.

Цілеспрямована робота з формування міжетнічної толерантності проводиться з 1 по 4 курс в контексті загальної професійної підготовки і представлена системою, яка включає теоретичну і практичну підготовку, наукову роботу студентів, а також професійно спрямовану позааудиторну роботу, яка реалізується в 3 етапи (мотиваційно-орієнтаційний, когнітивно-процесуальний, результативно-корекційний):

- мотиваційно_орієнтаційний (забезпечення стійкого прагнення до формування особистісної міжетнічної толерантності, усвідомлення перспектив її використання у професійній діяльності);
- когнітивно_процесуальний (поглиблення знань студентів з міжкультурної взаємодії і міжетнічної толерантності, формування вмінь використовувати ці знання у професійній діяльності, оволодіння навичками позитивної міжкультурної взаємодії);
- результативно_корекційний (закріплення й систематизація набутих знань і вмінь, удосконалення професійно-особистісних якостей полікультурно компетентного фахівця).

Етапи формування міжкультурної компетентності і толерантності є взаємозалежними і передбачають чітку послідовність упровадження. Вони є умовними, оскільки складно розмежувати завершення одного етапу та початок іншого, але визначена послідовність та їх зміст дозволяє прослідкувати послідовність дій суб'єктів освітнього простору та відстежити динаміку формування міжкультурної толерантності майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки.

Під час I етапу здійснюється теоретична підготовка (курси «Вступ до спеціальності», «Історія та культура України», «Загальна психологія», «Полікультурна освіта», «Теорія виховання» «Педагогічна етика», Педагогічна майстерність», «Психологія педагогічної взаємодії» та ін.). Студенти отримують знання про сутність толерантності взагалі та міжкультурної толерантності зокрема, засвоюють теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з етнічними меншинами, психологічні основи педагогічної взаємодії.

На допомогу студентам підготовлено словник з полікультурної освіти, де найбільш важливі терміни та їх тлумачення подані українською, російською, англійською, німецькою, угорською і словацькою мовами.

На практичних заняттях проводяться спеціальні тренінги, які сприяють формуванню міжкультурної компетентності. Ефективним є використання атрибутивного тренінгу, в якому акцент робиться на розумінні того, яким чином представники різних народів і культур інтерпретують причини поведінки і результати діяльності. Атрибутивний тренінг допомагає більш точно прогнозувати можливу поведінку члена іншої культури і сприяє виявленню атрибутів, характерних для культури, з представниками якої соціальному працівнику доведеться співпрацювати. Це також стосується культурного асимілятора. Культурні асимілятори складаються з описів ситуацій, в яких взаємодіють персонажі, представники двох культур, та інтерпретацій їх поведінки. Інформація підбирається так, щоб представити ситуації, в яких виявляються значні, ключові відмінності між культурами. При підборі ситуацій враховуються взаємні стереотипи, відмінності в рольових очікуваннях, звичаї, особливості невербальної поведінки та ін..

Загалом, доцільним є використання комплексу методів: рольові і ділові ігри, соціально-психологічні тренінги (розвиток комунікативних умінь, адекватних стратегій і навичок позитивної поведінки, подолання конфліктності, агресивності, невтриманості), атрибутивний тренінг, культурний асимілятор, а також бесіди, пояснення, інструктаж, спеціальні завдання, екскурсії, дискусії, громадська думка, заохочення, створення проєктів, спрямованих на вирішення конкретних проблем етнічних меншин регіону. та ін.

Отримані знання закріплюються і поглиблюються під час II етапу - проходження практики, зокрема ознайомчої. в навчальних закладах, громадських організаціях, які працюють з етнічними меншинами. У студентів формуються вміння соціально-педагогічної роботи з етнічними меншинами.

Волонтерська робота посідає важливе місце у формуванні міжетнічної толерантності майбутніх педагогів. Основні напрямки волонтерської діяльності студентів : організація дозвілля дітей; просвітницька робота серед учнів загальноосвітніх шкіл; сприяння розширенню світогляду, інтелектуального і морального розвитку дітей; чергування в притулках для неповнолітніх; участь у проведенні рейдів «Діти вулиці»; пропаганда здорового способу життя; індивідуальна робота з дітьми-мігрантами і представниками етнічних меншин; консультування учнів з різних питань; допомога у навчанні відстаючим учням тощо.

Формуванню міжкультурної толерантності сприяє залучення студентів до наукової діяльності (підготовка курсових, бакалаврських робіт, публікацій, участь у конференціях та ін.). Студенти проводять невеликі самостійні дослідження з різних аспектів проблеми міжкультурної толерантності. Наведемо приклади деяких завдань для самостійних наукових досліджень студентами полікультурного середовища :

1. Знайти в місцевій пресі, ТБ чи реальному житті випадки проявів різних видів толерантності або інтолерантності (етнічної, релігійної, гендерної, вікової та ін.).

описати їх і проаналізувати. Студенти виступають з аналізом конкретних випадків і в групі разом з викладачем обговорюють їх.

2. Здійснити дослідження полікультурного середовища міста, району, області. а) дослідити назви вулиць в Ужгороді, чи є там імена видатних угорців, словаків, румун, росіян, поляків, або чи є якісь пам'ятки, які відтворюють культуру етнічних меншин області; б) здійснити дослідження в бібліотеках та книжкових крамницях м.Ужгорода щодо наявності літератури етнічних меншин (окремо - мовою оригіналу і в перекладі). Виявити, яких найбільше, яких найменше, які не представлені зовсім.

3. Провести опитування різних категорій населення міста (молодь, люди середнього віку, люди похилого віку) стосовно міжетнічної ситуації в області, в Україні, в світі (орієнтовні питання : Чи погіршилися міжетнічні відносини в області впродовж останніх кількох років? В чому це проявляється? Які головні причини цього явища? Що потрібно зробити для покращення міжетнічних відносин?)

Майбутні педагоги здобувають вміння вивчення полікультурного середовища, в якому вони живуть і будуть здійснювати професійну діяльність. У процесі підготовки майбутніх фахівців до вивчення полікультурного соціального середовища звертається увага : на формування спрямованості фахівця на професійну діяльність в поліетнічному регіоні, роботу з представниками будь-якої національності, бажання оволодіти знаннями, вміннями і навичками, необхідними для успішної роботи з представниками різних етносів та ін.; на оволодіння знаннями законів розвитку націй, сучасних завдань і шляхів вдосконалення міжнаціональних взаємовідносин, ознайомлення з особливостями кожного етносу і національними відмінностями, озброєння знаннями засобів і методів вивчення етнокультурного середовища та ін.; уміннями раціонально використовувати методи і засоби вивчення етнокультурного середовища і здійснювати професійну роботу в конкретному полікультурному соціальному середовищі на основі результатів здійсненого дослідження.

Соціальне середовище – складне багаторівневе утворення, конкретний прояв суспільних стосунків, що мають місце в суспільстві, в якому живе і розвивається особистість; сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), які впливають на її свідомість і поведінку. Це – система суспільних умов життєдіяльності особистості (економічних, політичних, правових, виробничих, культурних, етнічних тощо), в яких відбувається її формування, розвиток, діяльність. До особливостей середовища відносять : рівень і характер можливостей для самоактуалізації та самореалізації, прояву індивідуальних здібностей і творчого потенціалу особистості; рівень єдності і рівномірності розвитку його сфер та ін..

У структурі соціального середовища виділяють макрорівень і мікрорівень. Макрорівень (макросередовище) – це система соціальних відносин у суспільстві, сукупність багатьох факторів, зокрема економічних, правових, ідеологічних, культурних, політичних тощо. Вони впливають на індивіда як безпосередньо – через закони, соціальну політику, цінності, засоби масової інформації, так і опосередковано через вплив на малі групи, до яких належить індивід. Мікрорівень (мікросередовище) – це конкретні умови життя особистості та умови в середовищі найближчого оточення. Типи

мікросередовища виокремлюють за різними ознаками : за видом діяльності (виробниче, навчальне, сімейно-побутове); за територіальною ознакою (місто, село); за національно-етнічним складом (мононаціональне, багатонаціональне) та ін.

У процесі підготовки майбутніх фахівців до вивчення полікультурного соціального середовища звертається увага : на формування спрямованості фахівця на професійну діяльність в поліетнічному регіоні, роботу з представниками будь-якої національності, бажання оволодіти знаннями, вміннями і навичками, необхідними для успішної роботи з представниками різних етносів та ін.; на оволодіння знаннями законів розвитку націй, сучасних завдань і шляхів вдосконалення міжнаціональних взаємовідносин, ознайомлення з особливостями кожного етносу і національними відмінностями, озброєння знаннями засобів і методів вивчення етнокультурного середовища та ін.; уміннями раціонально використовувати методи і засоби вивчення етнокультурного середовища і здійснювати професійну роботу в конкретному полікультурному соціальному середовищі на основі результатів здійсненого дослідження.

Студенти засвоюють основні принципи вивчення багатоетнічного соціального середовища : системний підхід (вивчається як система з різними компонентами); вивчення соціального середовища в динаміці (становлення, розвиток); практична орієнтація (дослідник повинен чітко знати, що слід вивчати і з якою метою); спрямованість на значимі компоненти (необхідно виокремити найбільш важливі компоненти для поглибленого вивчення); послідовність і логічність (кожний наступний етап має бути логічним продовженням попереднього); лояльне ставлення до всіх етносів; прогностичний підхід (вміти передбачати ближню і дальню перспективу розвитку об'єкта дослідження); науково-обґрунтований підхід (наявність конкретного плану дослідження, різноманітність методик); врахування індивідуальних, вікових та етнопсихологічних особливостей особистості.

Майбутні фахівці беруть участь у розробці проектів, спрямованих на вирішення конкретних проблем етнічних меншин області, виступають з результатами свої досліджень на наукових конференціях, презентаціях.

До позааудиторної роботи з формування міжкультурної толерантності майбутніх фахівців відносимо зустрічі з учителями, практичними працівниками, психологами, представниками культурно-національних товариств, тобто з професіоналами, які працюють з етнічними меншинами.

Слід підкреслити, що в Закарпатській області проживає найбільша кількість ромів в Україні, і ставлення до них населення є далеко неоднозначним.

Опитування студентів (майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери) засвідчило, що певна частина з них з упередженням ставиться до деяких представників етнічних спільнот регіону, зокрема, ромів.

Виходячи з цього, в Ужгородському національному університеті (кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи) в процесі підготовки педагогічних кадрів значна увага звертається на формування толерантного

ставлення до ромів. Започаткована співпраця кафедри із Закарпатським обласним благодійним фондом «Благо» та ГО «Карпатська фундація». У межах співпраці члени кафедри та студенти ознайомилися з презентацією соціального проєкту «Підтримка раннього розвитку та соціалізації дітей ромської громади Закарпаття, 2020-2021 р.), яка була підготована «Карпатською фундацією», взяли участь у конференції за підсумками реалізації проєкту (липень, 2021 р.), а також вивчали досвід практичної діяльності організацій, що брали участь у проєкті «Підтримка раннього розвитку та соціалізації дітей ромської громади Закарпаття», а саме: про надання освітньої та соціальної допомоги дітям Закарпатським обласним благодійним фондом «Благо», про допомогу ромським дітям у здобутті освіти громадською організацією «Рука допомоги», про сприяння інтеграції ромських дітей у освітнє середовище громадської організації «Інтелект-Уж» та благодійного фонду «Центр громадських ініціатив».

У грудні 2021 року викладачі кафедри разом зі студентами знову завітали у Закарпатський обласний благодійний фонд «Благо». Цього разу – з подарунками, щоб привітати маленьких вихованців Фонду з новорічними святами, які наближаються. Доценти кафедри Зоряна Ваколя та Олена Попадич разом із студентами потрапили на найулюбленіше свято дівчорі – Новий рік. Під керівництвом Елеонори Кулчар та вчителів-вихователів Фонду «Благо» малята дуже серйозно готувалися до свята і тепер із задоволенням танцювали, співали, розповідали новорічні вірші. Було дуже цікаво і весело не лише вихованцям, але і їхнім батькам та всім присутнім. А на завершення свята діти отримали смачні подарунки від гостей із університету.

Під час останньої зустрічі з директором фонду і координатором мережі REYN-Україна Елеонорою Кулчар говорили про залучення кращих практик для розробки нових та вдосконалення існуючих підходів у сферах дошкільної та шкільної освіти, про соціальну інтеграцію ромів шляхом розробки, апробації та впровадження нових підходів раннього розвитку дітей на Закарпатті. Також на зустрічі обумовили можливість волонтерської діяльності студентів у «Благо» та про доцільність підготовки вчителів, зокрема початкових класів, з представників ромського населення.

Викладачі і студенти кафедри взяли участь у щорічній онлайн-конференції REYN-Україна у грудні 2021 р. Мережа REYN - Україна (повна назва – ROMANI EARLY YEARS NETWORK) в перекладі означає «ранній розвиток ромських дітей». Вона об'єднує освітян, соціальних працівників, медиків, батьків, представників влади, організацій та волонтерів, що працюють з ромськими дітьми і прагнуть підвищувати власний професіоналізм та удосконалювати підходи до роботи, щоб кожна ромська дитина почувала себе у безпеці, відчувала турботу і мала перспективи зайняти гідне місце у суспільстві, залишаючись собою. REYN – Україна – це експертна спільнота, яка не лише надає можливості для навчання дітей, але й формує тренди у сфері раннього розвитку та освіти ромських дітей через створення майданчиків для дискусій, професійного розвитку, обміну досвідом та співтворчості. Елеонора

Кулчар слушно зауважила: «Мрію, щоб суспільство сприймало їх не як ромів, а просто як дітей». І важлива роль в цьому належить вчителю.

Цьогорічна зустріч мережі REYN-Україна має на меті не тільки створити умови для зміцнення командного духу, протидії професійному вигоранню, напрацювання нових ідей та обміну досвідом, але й прагне звернути увагу суспільства до невід'ємності ромського компоненту у питаннях національного розвитку освітніх послуг та послуг з раннього розвитку дітей.

Студенти також беруть участь у святах, які проводяться в місті і області в рамках днів угорської, словацької, румунської культури.

Формуванню міжкультурної компетентності майбутніх педагогів сприяє організація відповідного культурно-освітнього простору вищого навчального закладу, який зазвичай передбачає наявність трьох компонентів : просторово-семантичний (архітектура навчального закладу, дизайн інтер'єру, символи та інша інформація); змістово-методичний (концепція навчання і виховання студентів, навчальні програми і плани; методи і форми організації освіти; органи студентського самоуправління; науково-дослідницька робота студентів); комунікативно–організаційний (національні особливості студентів і викладачів, їх цінності, установки, стиль спілкування тощо).

Полікультурне освітнє середовище, засноване на загальнолюдських цінностях, передбачає формування готовності майбутніх фахівців до діалогу, міжкультурної взаємодії. Полікультурне освітнє середовище ЗВО є місцем можливих дискусій, дозволяє студентам навчитися вирішувати проблеми і конфлікти міжкультурної взаємодії шляхом діалогу, співробітництва і компромісів, дає уяву про смисл існування людства загалом, формує якості, необхідні для успішної інтеграції особистості в іншу культуру, виховує навички толерантної поведінки людей в полікультурному суспільстві. Це – простір позитивної взаємодії індивідів, груп, культур, які представляють різні етноси, культури, релігії, заклад з багатокультурним, різновіковим і різноконфесійним контингентом викладачів і студентів, який покликаний задовільнити освітні, соціальні і адаптивні потреби індивіда в багатокультурному суспільстві.

Належний рівень сформованості міжетнічної толерантності виступає ознакою впевненості майбутніх учителів початкової школи в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної переконаності, світоглядної позиції, яка не боїться порівняння з іншими точками зору та не уникає духовної конкуренції. У практичному ракурсі міжетнічна толерантність в поліетнічному освітньому середовищі початкової школи виражається в прагненні досягти взаємної поваги, розуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення та переконання.

ВИСНОВКИ.

В результаті проведеного дослідження виявлено, що в Україні, яка належить до багатонаціональних країн світу, впродовж останніх років відбувається погіршення міжнаціональних відносин, що зумовлено, по-перше, певними помилками в соціальній політиці держави, по-друге, збільшенням кількості мігрантів (в основному за рахунок внутрішньої міграції з тимчасово окупованих територій Донбасу і Криму).

Дана ситуація активізує питання виховання міжетнічної толерантності. Особливо це стосується фахівців, які безпосередньо працюють з людьми, в тому числі й мігрантами (психологи, педагоги, соціальні працівники).

В Ужгородському національному університеті, який знаходиться в Закарпатській області, що належить до поліетнічних регіонів України, накопичено значний досвід з підготовки фахівців, зокрема вчителів початкових класів, до роботи в полікультурному середовищі. У процесі підготовки велика увага звертається на формування міжетнічної толерантності, що є важливою умовою успішної професійної діяльності фахівців у полікультурному регіоні.

Результати проведеної роботи засвідчують, що формування міжетнічної толерантності майбутніх педагогів повинно відбуватися в процесі теоретичної і практичної підготовки, наукової роботи студентів, а також позааудиторної професійно спрямованої роботи з використанням найрізноманітніших методів (бесіди, дискусії, тренінги, створення проєктів, екскурсії і т.п.). Важливою умовою ефективності формування міжетнічної толерантності є створення у вищому навчальному закладі виховного полікультурного середовища, яке включає 3 компоненти: просторово-семантичний, змістово-методичний, комунікативно-організаційний. Полікультурне освітнє середовище, засноване на загальнолюдських цінностях, передбачає формування готовності майбутніх фахівців до діалогу, міжкультурної взаємодії. Це – простір позитивної взаємодії індивідів, груп, культур, які представляють різні етноси, культури, релігії, заклад з багатокультурним, різновіковим і різноконфесійним контингентом викладачів і студентів, який покликаний задовільнити освітні і соціальні потреби індивіда.

Належний рівень сформованості міжетнічної толерантності виступає ознакою впевненості майбутніх учителів початкової школи в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної переконаності, світоглядної позиції, яка не боїться порівняння з іншими точками зору та не уникає духовної конкуренції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агарков О.А. Організація соціальної роботи з національними меншинами: регіональний аспект. *Грані. Соціологія*. №4 (108). 2014. С. 81 – 85.
2. Вегеш М. М. Політологія : підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. К. : Знання, 2008. 384 с.
3. Век толерантности: Научно-публицистический вестник. М.: МГУ, 2001. 152 с.
4. Галицька М.М. Міжкультурна комунікація та її значення для професійної діяльності майбутніх фахівців. М.М. Галицька. *Освітологічний дискурс*. 2014. №2(6). С. 23 – 32.
5. Головлева Е.Л. Основы межкультурной коммуникации. Ростов/Д: Феникс, 2008. 224 с.
6. Гуренко О.І. Формування етнокультурної компетентності студентів педагогічного університету в умовах поліетнічного середовища: Автореф. канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Харків, 2005. 20 с.
7. Декларація принципів толерантності. Утверждена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. Електронний ресурс. Режим доступу. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503
8. Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. 206 с.
9. Зинурова Р.И. Этнокультурная компетентность как составляющая конкурентоспособности специалиста социальной сферы. Казань: ИСПО РАО, 2001. 112 с.
10. Євтух В. Б. Тенденції етнонаціонального розвитку українського суспільства. Етнічні спільноти України : довідник / Ін-т етнічних, регіональних та діаспорозначних студій. К. : Фенікс, 2001. С. 4–13.
11. Козубовська, О. Байбакова, С. Шпеник. Підготовка соціальних працівників США до міжкультурної взаємодії у професійній діяльності: монографія. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2016. 200 с.
12. Концепція громадянського виховання. Міністерство освіти і науки України. Інф. зб. Мін. освіти України. 2000. № 22. С. 7–20.
13. Наролина В.И. Подготовка специалиста к межкультурной коммуникации . *Высшее образование в России*. 2009. №1. С. 124 – 128.
14. Освіта України. Нормативно-правові документи. К. : Міленіум, 2001. 472 с.
15. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. *Соціальна психологія*. 2008. № 4. С. 73–85.
16. Орловська Н. Педагогічні умови впровадження ідей педагогіки толерантності. *Завуч. Шкільний світ*. 2012. № 21. С. 8–11.
17. Панина Н.В. Факторы национальной идентичности, толерантности,

- ксенофобии и антисемитизма в современной Украине. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 4. С. 26 – 45.
18. Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні. К.: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. 74 с.
  19. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / Упорядники: Заєць С., Мартиновський Р. Рада Європи, 2015. 72 с.
  20. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: учебное пособие. М.: Альфа-М, ИНФРА-М, 2009. – 288 с.
  21. Садохин А.Л. Межкультурная компетенция и компетентность в современной коммуникации (Опыт системного анализа). *Общественные науки и современность*. №3. 2008. С. 156 –166.
  22. Швачко Е.В. Толерантність як психо-соціальний феномен. *Соціологія: теорія і методи, маркетинг*. 2001. № 2. К.: Інститут соціології АПН України. С. 154-170.
  23. Філософський енциклопедичний словник /В.І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 742 с..
  24. Якубовская А.Е. Современные подходы к формированию этнокультурной компетентности социальных работников за рубежом: Дисс. канд. пед. наук: 13.00.05 – теория, методика и организация социально-культурной деятельности. М., 2010. 173 с.
  25. Appleby G., Colon E., Hamilton J.. Diversity, Oppression and Social Functioning: Person-in-Environment Assessment and Intervention. Boston: Pearson, 2007. 127p.
  26. Banks J. Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum and Teaching. New Jersey: Pearson, 2005. – 384 с.
  27. Bennett M. J. Measuring Intercultural Sensitivity: The Intercultural Development Inventory. *International Journal of Intercultural Relations*. 2003. № 27. Pp. 421 – 443.
  28. Lum D. Social Work Practice and People of Color: A Process-Stage Approach (4th ed.). Belmont, CA: Wadsworth/Thomson Learning. 2000 . 172p.
  29. Gollnick D. M., Chinn P. C. Multicultural Education in a Pluralistic Society. 8-th ed. New Jersey: Pearson, 2008. – 464 с.
  30. Nieto S. Affirming Diversity. The Sociopolitical Context of Multicultural Education /S.Nieto. – Pearson Education, 2004. – 464 p.
  31. Teaching tolerance. Responding to hate at school: A guide for teachers, counselors and administrators. Montgomery, AL: Southern Poverty Law Center, 2006. 115 p.

Навчально-методичне видання

І.Козубовска, О.Попадич, Т.Атрощенко.

**Формування міжетнічної толерантності майбутніх учителів початкової
школи в полікультурному середовищі**

В авторській редакції

Підписано до друку 18 .01.2022. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 2
Наклад 100 прим. Віддруковано на різнографі.

---

*Видавництво УжНУ «Говерла»
88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців
виготівників, і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія 3т №32 від 31 травня 2006 року*